

Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μάθημα: «Αρχές Κοινωνιολογίας»
Εξάμηνο: Γ' (2019-20)
Διδάσκων: Δημήτρης Δάλλας

Μάθημα 5^ο

Μεθοδολογία και Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας: Ποσοτικές και Ποιοτικές Μέθοδοι

Εισαγωγή

Σκοπός της κοινωνικής έρευνας είναι η εξήγηση και/ή η κατανόηση¹, η ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας. Πρόκειται για μια προσπάθεια σύνδεσης του θεωρητικού με το εμπειρικό επίπεδο. Η κοινωνική έρευνα δεν περιορίζεται στην καταγραφή των στοιχείων, των χαρακτηριστικών, των όψεων του κοινωνικού κόσμου αλλά προχωρά στην εξήγηση/κατανόηση και ερμηνεία του, γεγονός που συνεπάγεται την εμπλοκή της κοινωνιολογικής θεωρίας. Με άλλα λόγια, προϋποτίθεται ένα εννοιολογικό πλαίσιο για την ανάλυση και την ερμηνεία των εμπειρικών στοιχείων της κοινωνικής πραγματικότητας. Οι διαφορετικές, όμως, θεωρητικές προσεγγίσεις του αντικειμένου μελέτης της κοινωνιολογίας, δηλαδή της κοινωνικής πραγματικότητας (κοινωνικές δομές, κοινωνικές σχέσεις, κοινωνικές πρακτικές και συμπεριφορές), συνίστανται σε διαφορετικές θεωρητικές παραδοχές περί του κοινωνικού. Οι διαφορετικές θεωρητικές παραδοχές υποστηρίζουν την επιλογή και διαφορετικών μεθόδων και τεχνικών κοινωνικής έρευνας.

Οι ποσοτικές μέθοδοι έρευνας υποστηρίζονται από θεωρητικές παραδοχές, οι οποίες εντάσσονται στη θετικιστική κοινωνιολογική παράδοση. Η παράδοση αυτή ξεκινάει από τις θέσεις του A.Comte και του E.Durkheim και φτάνει μέχρι τις θεωρητικές προσεγγίσεις του δομολειτουργισμού. Βασικές παραδοχές αυτής της θετικιστικής προσέγγισης είναι η αναγνώριση της κοινωνικής πραγματικότητας ως

¹ Στην «εξήγηση» των κοινωνικών φαινομένων είναι προσανατολισμένες οι κοινωνιολογικές ερευνητικές προσεγγίσεις ποσοτικού χαρακτήρα και στην «κατανόηση» οι ποιοτικού χαρακτήρα.

μιας αντικειμενικής τάξης πραγμάτων, η οποία συντίθεται από κοινωνικές καταστάσεις, κοινωνικές δομές, κοινωνικά «γεγονότα» (με την ντυρκεμειανή έννοια του όρου) που είναι παρατηρήσιμα. Αυτή η τάξη πραγμάτων είναι ανεξάρτητη από τις αντιλήψεις, τις πεποιθήσεις και τις συμπεριφορές των ατόμων, με την έννοια ότι είναι σταθερή, αμετάβλητη και είναι αυτή που καθορίζει τους τρόπους πρόσληψης, νοηματοδότησης και κοινωνικής συμπεριφοράς των ατόμων. Επομένως, η κοινωνική πραγματικότητα συντίθεται από στοιχεία που είναι εμπειρικά δοσμένα-δεδομένα, τα οποία καλείται η συστηματική εμπειρική κοινωνιολογική παρατήρηση να τα αναδείξει. Τα κατάλληλα ερευνητικά εργαλεία και οι μέθοδοι επιτρέπουν την αντικειμενική και ουδέτερη απεικόνιση της κοινωνικής πραγματικότητας και την ανάδειξη των αιτιακών μηχανισμών, των κανονικοτήτων, των νόμων που διέπουν την κοινωνική τάξη πραγμάτων και την εκδήλωση των κοινωνικών φαινομένων εντός της.

Η στατική αυτή προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας υποστηρίζει μια συγκεκριμένη σχέση θεωρίας και εμπειρικών δεδομένων. Εφόσον τα εμπειρικά στοιχεία του κοινωνικού κόσμου υπάρχουν «αντικειμενικά» και είναι διαθέσιμα προς παρατήρηση, η ερευνητική διαδικασία αποκτά τη μορφή του ελέγχου της θεωρίας ως προς τα εμπειρικά δεδομένα. Η έρευνα εκκινεί από μια συγκεκριμένη θεωρία για το υπό διερεύνηση κοινωνικό φαινόμενο. Από αυτή τη θεωρία συνάγονται θεωρητικές υποθέσεις, οι οποίες επιδιώκουν να διατυπώσουν προτάσεις, που εξηγούν την εκδήλωση των κοινωνικών φαινομένων. Ο εμπειρικός έλεγχος των υποθέσεων αυτών επιβεβαιώνει ή τροποποιεί τις υποθέσεις αυτές και τη θεωρία για το κοινωνικό φαινόμενο. Τα κυριότερα εργαλεία της ποσοτικής έρευνας, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο και η τυποποιημένη συνέντευξη.

Μια βασική αντίληψη του ποσοτικού θετικιστικού προσανατολισμού στην κοινωνική έρευνα είναι ο έλεγχος των θεωρητικών υποθέσεων βάσει ενός μεγάλου αριθμού περιπτώσεων του υπό έρευνα πληθυσμού. Η συλλογή και η στατιστική ανάλυση ενός μεγάλου όγκου δεδομένων θεωρείται ότι προσδίδει εγκυρότητα στα ερευνητικά αποτελέσματα και ως εκ τούτου επιτρέπει τη γενίκευση των πορισμάτων αυτών σε όλο τον πληθυσμό. Οι εμπειρικά ελεγχόμενες και επαληθευμένες θεωρητικές υποθέσεις αξιούνουν τη διατύπωση των κανονικοτήτων, των νόμων που διέπουν την εκδήλωση των κοινωνικών φαινομένων και την κοινωνική πραγματικότητα.

Αντιθέτως, οι ποιοτικές μέθοδοι κοινωνικής έρευνας υποστηρίζονται από διαφορετικές θεωρητικές παραδοχές, οι οποίες εντοπίζονται στη λεγόμενη ερμηνευτική παράδοση. Η ερμηνευτική παράδοση συντίθεται από φιλοσοφικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως η ερμηνευτική φιλοσοφική σχολή (hermeneutics), η κατανοούσα κοινωνιολογία (Verstehen) του M. Weber, η φαινομενολογική κοινωνιολογία του A. Schutz, η εθνομεθοδολογία² και η θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης³. Παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις και μεθόδους διερεύνησης και κατανόησης του κοινωνικού, μια κεντρική παραδοχή είναι ότι τα κοινωνικά φαινόμενα για να κατανοηθούν θα πρέπει να αναζητηθούν οι τρόποι νοηματοδότησής τους από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα, καθώς και η κοινωνική τους συμπεριφορά, όπως αυτή καθορίζεται από τα κοινωνικά νοήματα και το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσεται. Οι κοινωνικές καταστάσεις, οι κοινωνικές δομές και σχέσεις δεν είναι ανεξάρτητες από τα άτομα ούτε επιβάλλονται σε αυτά με ένα μονοσήμαντο και απόλυτο τρόπο. Αντιθέτως, μπορεί αφενός το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ζουν τις ζωές τους οι άνθρωποι να προσδιορίζει τους τρόπους πρόσληψης, αξιολόγησης και συμπεριφοράς των ατόμων, αφετέρου αναγνωρίζεται στα άτομα η δυνατότητα να καθορίζουν τη συμπεριφορά τους βάσει των δικών τους σημασιών, κινήτρων, αξιών, πεποιθήσεων, αναγκών και επιθυμιών.

Η κοινωνική πραγματικότητα συγκροτείται μέσω των τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι την ορίζουν και νοηματοδοτούν και μέσω του τρόπου με τον οποίο συμπεριφέρονται και δρουν σε συνθήκες επικοινωνίας και κοινωνικής διαντίδρασης

² Ν. Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Β' έκδοση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σ. 36. «Η εθνομεθοδολογία, κοινωνιολογική προσέγγιση και πρακτική που στηρίζεται στη φαινομενολογία του Schutz εξετάζει τη διαδικασία κατασκευής των νοημάτων στις συνηθισμένες καθημερινές δραστηριότητες των ανθρώπων. [...] Η κοινωνική πραγματικότητα, σύμφωνα με αυτή την κοινωνιολογική σχολή, δημιουργείται και συντηρείται από τις συνεχείς προσπάθειες των ανθρώπων να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν όλα όσα συμβαίνουν γύρω τους. Η εθνομεθοδολογία επομένως αφορά τις συνηθισμένες, καθημερινές, τρέχουσες δραστηριότητες που συγκροτούν την καθημερινή ζωή και τα κοινώς αποδεκτά νοήματα που αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την επικοινωνία και την κοινωνική δράση».

³ Ν. Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, όπ.π., σ. 39. «Η ουσία της συμβολικής διαντίδρασης εστιάζεται, λοιπόν, στο νόημα που αποδίδει ο κάθε άνθρωπος στη δική του συμπεριφορά και στη συμπεριφορά των άλλων. Ο Herbert Blumer διακρίνει τρία σημαντικά χαρακτηριστικά στοιχεία σε σχέση με τα νοήματα που αποτελούν και τις βασικές θέσεις της εν λόγω προσέγγισης. Πρώτον, οι άνθρωποι συμπεριφέρονται απέναντι στα πράγματα ανάλογα με το πώς τα ερμηνεύουν, δηλαδή ανάλογα με το νόημα που τους αποδίδουν. Δεύτερον, τα νοήματα αναδεικνύονται στο πλαίσιο της κοινωνικής διαντίδρασης, δηλαδή εξαρτώνται από το πώς διαμορφώνεται η επικοινωνία στην άμεση προσωπική επαφή που έχουν μεταξύ τους οι άνθρωποι σε δεδομένο χώρο και χρόνο. Τρίτον, τα νοήματα δεν είναι σταθερά και αμετάβλητα, αλλά αναθεωρούνται και τροποποιούνται, καθώς μεταβάλλονται οι συνθήκες. Οι άνθρωποι ερμηνεύουν γεγονότα και καταστάσεις και καθορίζουν αναλόγως τη δική τους συμπεριφορά και στάση. Τα νοήματα που απορρέουν από την ερμηνευτική αυτή διαδικασία, σύμφωνα με την προσέγγιση της συμβολικής διαντίδρασης, είναι η ουσία της κοινωνικής δραστηριότητας».

με τους άλλους. Επομένως, η κοινωνική πραγματικότητα κατασκευάζεται διαρκώς μέσα από τους τρόπους δράσης, συσχέτισης και κατανόησης των κοινωνικών υποκειμένων, μέσα από τις καθημερινές δραστηριότητες και τις κοινωνικές διαδικασίες και λειτουργίες. Στο χώρο, λοιπόν, της καθημερινής ζωής θα πρέπει να εισέλθει ο ερευνητής για να μελετήσει τον τρόπο συγκρότησης της κοινωνικής πραγματικότητας, τις μορφές και τα περιεχόμενα των κοινωνικών σχέσεων και των πρακτικών, τους μηχανισμούς κατασκευής, αναπαραγωγής και τροποποίησης των σχέσεων και των προτύπων συμπεριφοράς.

Η αναγνώριση ότι η κοινωνική πραγματικότητα κατασκευάζεται διαρκώς στις περιστάσεις και στους χώρους της καθημερινής κοινωνικής ζωής υποστηρίζει μια μεθοδολογική και μεθοδική προσέγγιση. Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση συνίσταται στη χρήση ενός αρχικά ρευστού, ευέλικτου και ανοικτού εννοιολογικού πλαισίου, του οποίου οι θεωρητικές έννοιες βρίσκονται σε μια σχέση συνεχούς διαλόγου με τα συλλεχθέντα στοιχεία. Εδώ, δεν έχουμε να κάνουμε με τον έλεγχο των ήδη διατυπωμένων θεωρητικών υποθέσεων, αλλά με το χτίσιμο, την ανάπτυξη της θεωρίας μέσα από τη διαπλοκή θεωρητικών εννοιών και εμπειρικών στοιχείων. Η μεθοδική προσέγγιση σχετίζεται με τη μέθοδο της επιτόπιας έρευνας, της συμμετοχικής, δηλαδή, παρατήρησης και της ποιοτικής ημιδομημένης ή/και ανοικτής συνέντευξης και των αφηγήσεων ζωής.

Στο πεδίο της καθημερινής κοινωνικής ζωής καλείται να εισέλθει ο ερευνητής, προκειμένου να κατανοήσει τα κοινωνικά νοήματα, που αποδίδουν τα υποκείμενα στην κοινωνική πραγματικότητα, στη συμπεριφορά τη δική τους και των άλλων. Επίσης, πρέπει να λάβει υπόψη του και να μελετήσει το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο, εντός του οποίου αναπτύσσονται και τροποποιούνται τα κοινωνικά νοήματα, οι κοινωνικές σχέσεις και οι κοινωνικές πρακτικές.⁴ Στόχος της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας δεν είναι η γενίκευση των αποτελεσμάτων της έρευνας, αλλά η συμβατότητά τους με άλλες περιπτώσεις.

⁴ Α. Λυδάκη, *Ποιοτικές μέθοδοι στην κοινωνική έρευνα*, Γ΄ έκδοση, Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 154. Η Λυδάκη αναφέρει ότι «η έννοια *πεδίο* προέρχεται από τη φυσική, όπου δηλώνει τον χώρο εντός του οποίου δυνάμεις επενεργούν πάνω στα σώματα, και στη συνέχεια χρησιμοποιείται και από τις κοινωνικές επιστήμες για να ορίσει το *κοινωνικό πεδίο* εντός του οποίου, κατά παρόμοιο τρόπο, λειτουργούν οι δυνάμεις της αλληλεπίδρασης. Ο Bourdieu, αναφερόμενος στο κοινωνικό πεδίο, το εκλαμβάνει ως ένα σύνολο δομημένων θέσεων, διαμορφωμένο ιστορικά –η ιστορία που γίνεται πράγμα- και παρά το γεγονός ότι σε κάθε πεδίο οι κανόνες, τα διακυβεύματα και τα συμφέροντα είναι διαφορετικά, η διαφορά αυτή είναι ειδολογική για κάθε πεδίο, ενώ όμοια φαινόμενα, όπως η πάλη, οι διαξιφισμοί και οι αντιπαλότητες, εμφανίζονται σε όλα».

Η ποιοτική κοινωνική έρευνα δεν προχωρά στη μελέτη όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού περιπτώσεων, από τις οποίες θα διερευνήσει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, τα οποία στη συνέχεια ως μεταβλητές θα συγκριθούν, θα συσχετιστούν μεταξύ τους μέσω στατιστικών μεθόδων ανάλυσης για να καταλήξει να διατυπώσει (επιβεβαίωση ή διάψευση των θεωρητικών υποθέσεων) θεωρητικές προτάσεις για το υπό μελέτη κοινωνικό φαινόμενο. Η ποιοτική κοινωνική έρευνα στοχεύει σε μικρές σχετικά κοινωνικές ομάδες, με τις οποίες ο ερευνητής αναπτύσσει μια σχέση άμεσης συνάφειας και εμπλέκεται στις καθημερινές εκδηλώσεις και δραστηριότητες με την επιτόπια παρατήρηση και τις συνεντεύξεις.

Στόχος του ερευνητή είναι να κατανοήσει σε βάθος την υπό μελέτη κοινωνική ομάδα και το κοινωνικό φαινόμενο που τον ενδιαφέρει ερευνητικά, να κατανοήσει δηλαδή τον δικό τους κόσμο κοινωνικών νοημάτων, τα δικά τους συστήματα ερμηνείας και αξιών, τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, τους τρόπους ζωής τους, τους μηχανισμούς αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων, τις κοινωνικές τους πρακτικές.⁵ Αναζητά, λοιπόν, μια πυκνή, λεπτομερειακή περιγραφή της κοινωνικής ομάδας και του φαινομένου, μια βαθιά κατανόηση των κοινωνικών νοημάτων και των κοινωνικών πρακτικών όχι, όμως, με στόχο τη γενίκευση των αποτελεσμάτων της έρευνας, αλλά την συμβατότητά τους με άλλες κοινωνικές ομάδες και κοινωνικές συνθήκες που ενδέχεται να εκδηλώνεται το συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο. Αναζητούνται δηλαδή τα κοινά στοιχεία με άλλες κοινωνικές συνθήκες, κοινωνικές ομάδες και κοινωνικά φαινόμενα, όπου ενδέχεται να μπορούν να εφαρμοστούν τα ερευνητικά αποτελέσματα για την κατανόησή τους. Με άλλα λόγια, τα πορίσματα της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας ενδέχεται να είναι συμβατά με άλλες κοινωνικές ομάδες, κοινωνικές συνθήκες και κοινωνικά φαινόμενα.⁶

⁵ Α. Λυδάκη, *Ποιοτικές μέθοδοι στην κοινωνική έρευνα*, ό.π., σ. 128. Η Λυδάκη υποστηρίζει ότι απαιτείται «μελέτη σε βάθος για να κατανοηθεί ένας τρόπος ζωής, αντιλήψεις για τον κόσμο, νοοτροπίες, σχέσεις ανθρώπων, αξίες, σημασίες και νοήματα. [...] Ο ερευνητής οφείλει να διερευνήσει την ατομική δράση μέσα σε συγκεκριμένες δομές, να κατανοήσει το αλληλένδετο και τη διαπλοκή του ατομικού με το κοινωνικό, την ταυτότητα των ατόμων, τη στάση ζωής, να αναζητήσει, εν κατακλείδι, το ποίον των ανθρώπων (ποιοι είναι) με ποιοτική ανάλυση των δεδομένων που συλλέγονται επιτόπου. Η επιτόπια έρευνα, ο άμεσος συγχρωτισμός του ερευνητή με τα υποκείμενα της έρευνάς του, η εγγύτητα και η προσωπική του εμπειρία στη συνάφεια μαζί τους, η οικειότητα που θα τον καταστήσει οικείο –δηλαδή «δικό», που έχει δικαίωμα να γνωρίζει –θα του επιτρέψει να έχει μian εποπτεία της κοινωνικής τους πραγματικότητας και να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο δίνουν την απάντησή τους στα αιτήματα της καθημερινότητας, καθώς και τους κανόνες που οριοθετούν τη ζωή τους και επέχουν θέση νόμων απαράβατων, επικαλύπτοντας εν πολλοίς τις ατομικές βουλήσεις».

⁶ Α. Λυδάκη, *Ποιοτικές μέθοδοι στην κοινωνική έρευνα*, ό.π., σ. 128-9. Όπως υποστηρίζει η Λυδάκη «η προσωπική εμπειρία, το άμεσο και συγκεκριμένο που βιώνει στη σχέση του μαζί τους, τα δεδομένα που συλλέγει άμεσα θα αποτελέσουν τη βάση, και εν συνεχεία αυτά θα υπαχθούν σε κατηγορίες για τη

Ποσοτικές μέθοδοι κοινωνικής έρευνας

Οι ποσοτικές μέθοδοι, όπως μαρτυρά και η ορολογία, είναι οι μέθοδοι κοινωνικής έρευνας που αποσκοπούν στην ποσοτικοποίηση των συλλεχθέντων στοιχείων και στην στατιστική μέθοδο ανάλυσης, η οποία θα οδηγήσει στην ανάδειξη αιτιακών συνδέσεων μεταξύ των μεταβλητών. Η ανάδειξη αιτιακών συνδέσεων μεταξύ μεταβλητών επιτρέπει τον έλεγχο της εγκυρότητας των θεωρητικών υποθέσεων, βάσει των οποίων σχηματίζεται η θεωρία για την ερμηνεία και την εξήγηση ενός κοινωνικού φαινομένου. Βασική παραδοχή των ποσοτικών μεθόδων είναι ότι η διαδικασία συλλογής και ανάλυσης των στοιχείων συνιστά έναν τρόπο επαλήθευσης ή/και τροποποίησης της ήδη διατυπωμένης θεωρίας και των θεωρητικών υποθέσεων που την συγκροτούν.

Η σύνδεση του θεωρητικού με το εμπειρικό επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας επιδιώκεται αρχικά με τη μετάφραση των θεωρητικών εννοιών σε εμπειρικές μεταβλητές και δείκτες. Κάθε φορά, όπως προαναφέρθηκε, προϋπάρχει μια θεωρία που έχει επιλέξει ο ερευνητής, μέσω της οποίας επιζητά να μελετήσει το υπό έρευνα κοινωνικό φαινόμενο. Οι θεωρητικές έννοιες συνιστούν τις εννοιολογικές κατηγορίες βάσει των οποίων αρθρώνεται η συγκεκριμένη θεωρία. Προκειμένου να αποκτήσουν εμπειρική υπόσταση οι θεωρητικές έννοιες (π.χ.: εξουσία, εγκληματικότητα, κοινωνικός αποκλεισμός, θρησκεία, κοινωνική τάξη κ.λπ.) θα πρέπει αυτές να μεταφραστούν σε εμπειρικές μεταβλητές. Αυτό επιτυγχάνεται με την διατύπωση ενός *λειτουργικού ορισμού* των θεωρητικών εννοιών, δηλαδή κάθε θεωρητική έννοια διασπάται σε βασικές όψεις, οι οποίες μπορεί να εκφραστούν εμπειρικά, να γίνουν δηλαδή εμπειρικά παρατηρήσιμες. Έκαστη εμπειρική όψη, κάθε συνθετικό στοιχείο της θεωρητικής έννοιας εκφράζεται βάσει συγκεκριμένων ερωτημάτων. Μια σειρά, λοιπόν, ερωτημάτων μπορεί να εκφράζει τις διαφορετικές όψεις του λειτουργικού ορισμού της θεωρητικής έννοιας. Οι απαντήσεις στα ερωτήματα παίρνουν μια τιμή, έναν αριθμό. Το συνολικό άθροισμα, που προκύπτει από τις απαντήσεις του ερωτώμενου στα ερωτήματα που περιγράφουν εμπειρικά μια έννοια, εκφράζουν το δείκτη του κάθε ατόμου αναφορικά με αυτή την έννοια. Ο δείκτης εκφράζει τη στάση του ατόμου απέναντι σε ένα κοινωνικό φαινόμενο, που

διατύπωση της θεωρίας που αφορά τη συγκεκριμένη ομάδα και πιθανόν να είναι συμβατή και με άλλες περιπτώσεις».

αντιστοιχεί στη θεωρητική έννοια. Υπάρχουν διαφορετικές μορφές ερωτημάτων και κλιμάκων μέτρησης των στάσεων και ερωτώμενων.

Βασικές τεχνικές συλλογής στοιχείων είναι το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο και η τυποποιημένη συνέντευξη. Το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο έχει δύο μορφές: 1) αυτό-συμπληρωμένο ερωτηματολόγιο (ταχυδρομικώς ή/και ηλεκτρονικώς αποστελλόμενο, μοιραζόμενο σε ομαδικό πλαίσιο) και 2) συμπληρωμένο από τον συνεντευκτή (τηλεφωνική, προσωπική συνέντευξη). Το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο διακρίνεται για τη σταθερή του δομή, καθώς οι ερωτήσεις έχουν διατυπωθεί με συγκεκριμένη σειρά, και από δύο τύπους ερωτήσεων/απαντήσεων, τις κλειστές και ανοικτές, με τις πρώτες (κλειστές) να προτιμούνται στις ποσοτικά προσανατολισμένες έρευνες. Οι κλειστές ερωτήσεις είναι οι ερωτήσεις όπου οι προσφερόμενες εναλλακτικές απαντήσεις είναι προκαθορισμένες και δοσμένες στον ερωτώμενο. Οι ανοικτές ερωτήσεις αφήνουν τον ερωτώμενο να αναπτύξει ο ίδιος την απάντησή του στα ερωτήματα.

Η επιλογή του δείγματος του πληθυσμού που θα αποτελέσει το αντικείμενο της έρευνας γίνεται βάσει διαφόρων μεθόδων δειγματοληψίας. Βασικός στόχος της δειγματοληπτικής έρευνας είναι η αντιπροσωπευτικότητα του πληθυσμού της έρευνας, δηλαδή των κοινωνικών-δημογραφικών του χαρακτηριστικών, προς το συνολικό πληθυσμό που αφορά η μελέτη του υπό έρευνα κοινωνικού φαινομένου. Η αντιπροσωπευτικότητα του ερευνητικού δείγματος υποστηρίζει την αξίωση της αντιπροσωπευτικής ισχύος, άρα και της γενίκευσης των αποτελεσμάτων της έρευνας για το σύνολο του πληθυσμού. Αρχικά προσδιορίζεται ο πληθυσμός, τον οποίο αφορά η έρευνα. Στη συνέχεια συγκροτείται το δειγματοληπτικό πλαίσιο, δηλαδή ένας κατάλογος με το σύνολο των ατόμων του πληθυσμού. Πολλές φορές η διαμόρφωση του δειγματοληπτικού πλαισίου βασίζεται στους τηλεφωνικούς καταλόγους ή/και στο γεωγραφικό προσδιορισμό του πληθυσμού. Κατόπιν με διαφορετικές μεθόδους (*απλή τυχαία, συστηματική, στρωματοποιημένη τυχαία, πολυσταδιακή, δειγματοληψία κατά συστάδες*)⁷ δειγματοληψίας επιλέγεται ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα ατόμων από το δειγματοληπτικό πλαίσιο.

Από τη στιγμή που συγκεντρώνονται οι απαντήσεις των ερωτώμενων και μετατραπούν σε δείκτες χαρακτηριστικών και κοινωνικών στάσεων, τα στοιχεία αυτά υποβάλλονται σε στατιστική επεξεργασία. Οι δείκτες των διαφορετικών μεταβλητών

⁷ Βλέπε E. S. Adler & R. Clark, *Κοινωνική έρευνα: Μια ξενάγηση στις μεθόδους και στις τεχνικές*, μτφρ. Α. Χράπαλος, Τζιόλας, Θεσσαλονίκη 2018, σελ. 158-166.

συσχετίζονται μέσω διαφορετικών μεθόδων στατιστικής ανάλυσης και αναζητούνται οι αιτιακές συνδέσεις μεταξύ τους, δηλαδή αναζητείται ο προσδιορισμός των μεταβλητών ως ανεξάρτητων (αιτίες) και ως εξαρτημένων (αποτελέσματα). Η ανάδειξη των αιτιακών συνδέσεων επιτρέπει τις εμπειρικές γενικεύσεις. Οι εμπειρικές γενικεύσεις συνίστανται στις διατυπωμένες προτάσεις, που βασίζονται σε εμπειρικά δεδομένα, και στη γενικευτική ισχύ αυτών των προτάσεων, η οποία βασίζεται στην αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος προς το συνολικό πληθυσμό.

Η κεντρική θετικιστική παραδοχή της ποσοτικής μεθόδου και ιδιαίτερα της δειγματοληπτικής έρευνας, που εξετάζουμε εδώ, συνίσταται στην «αντικειμενικότητα» των συλλεχθέντων στοιχείων. Η παραδοχή αυτή βασίζεται στην αντίληψη της ύπαρξης μιας «αντικειμενικής» κοινωνικής τάξης πραγμάτων, η οποία μένει να αποκαλυφθεί από την ερευνητική διαδικασία. Πάνω σε αυτή την παραδοχή θεμελιώνονται και οι αξιώσεις περί της ανάδειξης των αιτιακών συνδέσεων, των «αντικειμενικών» νόμων που διέπουν τα κοινωνικά φαινόμενα, της εγκυρότητας και της επάρκειας των συλλεχθέντων στοιχείων, της δυνατότητας γενίκευσης των πορισμάτων της έρευνας, της εγκυρότητας μετάφρασης των θεωρητικών εννοιών σε εμπειρικές μεταβλητές και δείκτες. Αυτές οι παραδοχές έχουν δεχθεί έντονη κριτική και έχουν υπονομευθεί σε μεγάλο βαθμό.

Πρώτον, η κοινωνική πραγματικότητα, οι κοινωνικές καταστάσεις, οι κοινωνικές δομές, τα κοινωνικά φαινόμενα δεν υπάρχουν ως αντικειμενικά γεγονότα, ανεξάρτητα από τους τρόπους με τους οποίους τα αντιλαμβάνονται και τα νοηματοδοτούν τα υποκείμενα και συνάμα δεν μένουν παγιωμένα, στατικά, δεδομένα, ανεξάρτητα από την κοινωνική δράση που αναπτύσσουν τα υποκείμενα.⁸ Οι κοινωνικές καταστάσεις, οι κοινωνικές σχέσεις, οι κοινωνικές δομές βρίσκονται σε μια διαρκή σχέση δόμησης/αποδόμησης μες στον ιστορικό χρόνο. Ο τρόπος διαμόρφωσης, αναπαραγωγής ή/και μετασχηματισμού τους εξαρτάται άμεσα από τις νοηματοδοτήσεις και τις κοινωνικές πρακτικές των κοινωνικών υποκειμένων. Η αξίωση διατύπωσης γενικών νόμων, κανονικοτήτων, που καταγράφονται στις

⁸ Ν. Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, όπ.π., σ. 144. Σύμφωνα με την Κυριαζή «η δειγματοληπτική έρευνα αντιμετωπίζει τα κοινωνικά φαινόμενα ως σταθερά και μη μεταβαλλόμενα –η ρευστότητα των κοινωνικών σχέσεων και η διαδικασία δημιουργίας και κατασκευής των κοινωνικών γεγονότων δεν είναι δυνατόν να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης με τη μέθοδο των τυποποιημένων ερωτηματολογίων και στατιστικών μεθόδων ανάλυσης. Δηλαδή τα υποκείμενα δεν εξετάζονται στο πλαίσιο των κοινωνικών τους σχέσεων, της προσωπικής τους ιστορίας και της ιστορικής εξέλιξης του γενικότερου κοινωνικού συνόλου, αλλά αντιμετωπίζονται ως φορείς μετρήσιμων χαρακτηριστικών».

αιτιακές συνδέσεις των μεταβλητών (μέσω της στατιστικής ανάλυσης των δεδομένων) για τα κοινωνικά φαινόμενα βασίζεται στην παραδοχή μιας ήδη υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων, στατικής και αμετάβλητης και ανεξάρτητης από την κατασκευαστική δράση και τη δυνατότητα θέσμησης του κοινωνικού κόσμου από τα κοινωνικά υποκείμενα.

Δεύτερον, τα υποκείμενα δεν είναι απλώς φορείς χαρακτηριστικών και δεικτών κοινωνικών στάσεων και συμπεριφορών, τα οποία μπορούν να καταγραφούν μέσω εργαλείων, όπως το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο/συνέντευξη.⁹ Οι απόψεις, οι στάσεις, οι συμπεριφορές και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων θα πρέπει να εξετάζονται στο κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώνονται, αναπαράγονται, τροποποιούνται και μετασχηματίζονται μέσω των κοινωνικών σχέσεων με τους άλλους, μέσω των αλληλεπιδράσεων τους. Επομένως, δεν αρκούν οι συσχετίσεις μεταξύ εμπειρικών μεταβλητών, που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα, αποσπασματικά στοιχεία των υποκειμένων, προκειμένου να κατανοηθούν τα κοινωνικά φαινόμενα.¹⁰

Τρίτον, η αντικειμενικότητα των συλλεχθέντων στοιχείων μέσω των τυποποιημένων ερωτηματολογίων υπονομεύεται σοβαρά από το γεγονός ότι ο τρόπος μετάφρασης των θεωρητικών εννοιών σε εμπειρικές μεταβλητές (δηλαδή, η διατύπωση συγκεκριμένων ερωτημάτων, που προσπαθούν να αντιστοιχήσουν σε κοινωνικά φαινόμενα και στη θεωρητική τους σύλληψη) είναι διαποτισμένος από τις θεωρητικές συλλήψεις, τις εννοιολογικές κατηγορίες, τις παραδοχές και τα νοήματα

⁹ Α. Λυδάκη, *Ποιοτικές μέθοδοι στην κοινωνική έρευνα*, ό.π., σ.129. Η Λυδάκη υποστηρίζει ότι «ο μόνος τρόπος για να γνωρίσεις τον “άλλον” –όπως άλλωστε και τον “δικό”- είναι να ζήσεις κοντά του, και μάλιστα ενεργά, να τον παρατηρήσεις στην καθημερινή του ζωή, να κατανοήσεις τον τρόπο που προσλαμβάνει την πραγματικότητα, να προσπαθήσεις να αντιληφθείς τη νοοτροπία του, να δεις το πρόσωπό του ως ολοκληρωμένη μορφή και όχι απλώς ως άθροισμα επιμέρους χαρακτηριστικών και τυπικών απαντήσεων. [...] Δεν αρκεί να τους αποσπάσουμε απαντήσεις σε κάποια στερεότυπα ερωτήματα. Πρέπει να ζήσουμε κοντά τους και να δημιουργήσουμε στενή σχέση μαζί τους» κι αλλού (σ. 141) «πράγματα, δραστηριότητες, πράξεις, σύμβολα που μόνο η συν-βίωση και η διάρκεια κάνουν εμφανή σε εκείνον που επιμένει να τα δει με υπομονή και νηφαλιότητα. Η μελέτη, ως εκ τούτου, πρέπει να γίνει σε βάθος –γι’ αυτό και σε μικρή κλίμακα (case study)- με βασικό στόχο την ανάδειξη της σύνολης ύπαρξης των κοινωνικών υποκειμένων, σε συσχετισμό πάντα με το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο που τα προσδιορίζει».

¹⁰ Ν. Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, ό.π., σ. 147. Υποστηρίζει η Κυριαζή ότι «η δειγματοληπτική έρευνα απομονώνει τα υποκείμενα από το κοινωνικό πλαίσιο δράσης τους –οι απαντήσεις τους στις προκαθορισμένες ερωτήσεις του ερευνητή αντιμετωπίζονται ως μεμονωμένα στοιχεία που ενσωματώνονται στο σύστημα μεταβλητών, με σκοπό τη στατιστική τους επεξεργασία και την ανεύρεση ομοιομορφιών και γενικών τάσεων. Το κάθε άτομο δεν αντιμετωπίζεται ως όλον, αλλά ως φορέας επιμέρους χαρακτηριστικών που ανασύρονται επιλεκτικά, ανάλογα με τη στατιστική επεξεργασία που επιδιώκει ο ερευνητής».

του ερευνητή.¹¹ Ακόμα περισσότερο οι κλειστές ερωτήσεις με τις προσφερόμενες εναλλακτικές δεδομένες απαντήσεις επιβάλλουν συγκεκριμένες νοηματοδοτήσεις του κοινωνικού φαινομένου και των όψεων του.¹² Με άλλα λόγια, τίθενται ένα σοβαρό ζήτημα της επιβολής των νοημάτων του ερευνητή στον ερωτώμενο/συνεντευξιαζόμενο, καθώς ο τελευταίος δεν έχει τη δυνατότητα να εκθέσει τον δικό του τρόπο πρόσληψης, σκέψης και νοηματοδοτήσης του υπό έρευνα κοινωνικού φαινομένου.¹³

Τέταρτον, η επιλογή ανάδειξης συγκεκριμένων αιτιακών συνδέσεων μεταξύ μετρήσιμων μεταβλητών και δεικτών τείνει να αγνοεί πολλές φορές την πολλαπλότητα των παραγόντων που μπορεί να καθορίζουν, να διαμορφώνουν την κοινωνική στάση και συμπεριφορά των ατόμων. Επίσης, οι μεταβλητές, που συσχετίζονται για να αναδειχθούν οι αιτιακές τους συνδέσεις, μπορεί να μην νοηματοδοτούνται με τον ίδιο τρόπο από τους ερευνώμενους και από τον ερευνητή.

Πέμπτον, το επιχείρημα ότι τα ευρήματα της έρευνας, δηλαδή οι απαντήσεις των ερωτώμενων, αντανακλούν την αλήθεια και την κοινωνική πραγματικότητα είναι προβληματικό όχι μόνο όσον αφορά την καταλληλότητα των ερωτήσεων και τη μεσολάβηση των νοηματικών τυποποιήσεων του ερευνητή, αλλά και σχετικά με τον τρόπο που διαμορφώνεται η σχέση μεταξύ συνεντευκτή και συνεντευξιαζόμενου στο

¹¹Ν. Κυριαζή, «Η κοινωνιολογική έρευνα και η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας. Το παράδειγμα της ποσοτικής προσέγγισης», στο Γ.Παπαγεωργίου (επιμέλεια), *Μέθοδοι στην κοινωνιολογική έρευνα*, Τυπωθήτω –Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 1997, σ.293-313. Η Κυριαζή υποστηρίζει σχετικά με το ζήτημα της υποκειμενικότητας στις ποσοτικές προσεγγίσεις ότι «ο ερευνητής βασίζεται στα δικά του νοήματα και όχι σε εκείνα των ερευνώμενων, όταν προαποφασίζει ποια στοιχεία θα επιλέξει και πως θα τα οργανώσει. Οι νοηματικές κατηγορίες των ερευνώμενων εκτοπίζονται από τις κατηγορίες του ερευνητή. Το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο και η τυποποιημένη συνέντευξη επιβάλλουν στους ερωτώμενους τις κατηγορίες πρόσληψης και οργάνωσης του κοινωνικού κόσμου γύρω τους, ενώ αντικείμενο της έρευνας θα πρέπει να είναι ακριβώς ο τρόπος με τον οποίο επιτυγχάνεται από τα ίδια τα υποκείμενα η κοινωνική τάξη πραγμάτων».

¹² Α. Λυδάκη, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, ό.π., σ. 72. Η Λυδάκη υποστηρίζει ότι «το στοιχείο της υποκειμενικότητας υπεισέρχεται κατά μείζονα λόγο και στις ποσοτικές μεθόδους, εφόσον ο ερευνητής ξεκινά από μια θεωρία την οποία έχει ήδη επιλέξει ο ίδιος ανάμεσα σε άλλες ως την πλέον σωστή και καταρτίζει ερωτηματολόγια ή σχεδιάζει δομημένες συνεντεύξεις με βάση τις δικές του απόψεις για την κοινωνική πραγματικότητα, ερήμην του αντικειμένου μελέτης του».

¹³ Ν. Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, ό.π., σ. 144-5. Υποστηρίζει η Κυριαζή ότι «η ίδια η μέθοδος μπορεί να επιβάλει τρόπους σκέψης και νοήματα στους ερευνώμενους από τον τρόπο που διατυπώνονται οι ερωτήσεις, καθώς και οι εναλλακτικές απαντήσεις των κλειστών ερωτήσεων. Τα νοήματα και οι ερμηνείες πρώτου βαθμού των ερευνώμενων περιορίζονται ή μπορεί και να μετατρέπονται μέσα από το αυστηρό καλούπι διερεύνησης που χαρακτηρίζει τη δειγματοληπτική έρευνα. Ο ερευνητής προσδιορίζει εκ των προτέρων τα θέματα και τις διαστάσεις τους, επιδιώκοντας με τον τρόπο αυτό να εξασφαλίσει τη συγκρισιμότητα των συλλεγμένων στοιχείων για τη δυνατότητα εξαγωγής έγκυρων συμπερασμάτων με βάση τις ομοιομορφίες που εμφανίζουν».

πλαίσιο της συνέντευξης.¹⁴ Επίσης, η αντίληψη ότι τα στοιχεία που συλλέγονται από τους ερευνώμενους είναι ακριβή και αληθή βασίζεται, όπως επισημαίνει η Ν. Κυριαζή, στην παραδοχή ότι οι περιγραφές των ατόμων για τις στάσεις και τις απόψεις τους μπορούν να απομονωθούν από τις κοινωνικές καταστάσεις στις οποίες διαμορφώνονται και αναπτύσσονται.¹⁵

Ποιοτικές μέθοδοι κοινωνικής έρευνας:

1) Συμμετοχική παρατήρηση

Η συμμετοχική παρατήρηση συνιστά μια βασική ποιοτική μέθοδο κοινωνικής έρευνας. Οι επιστημολογικές και θεωρητικές παραδοχές που υποστηρίζουν τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης εντοπίζονται στη βεμπεριανή κατανοούσα κοινωνιολογία, στην εθνομεθοδολογία και στη θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης. Αυτό που αναζητείται να διερευνηθεί είναι ο τρόπος με τον οποίο τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα αντιλαμβάνονται, αποτιμούν και νοηματοδοτούν τις κοινωνικές τους σχέσεις, τις στάσεις και τις κοινωνικές τους πρακτικές στο πλαίσιο πάντα των κοινωνικών δομών. Το κοινωνιολογικό, λοιπόν, ενδιαφέρον του ερευνητή δεν στρέφεται μόνο στις κοινωνικές δομές που διαμορφώνουν τη στάση και τη συμπεριφορά των ατόμων, ούτε προσανατολίζεται στη ανακάλυψη και τη διατύπωση γενικών αιτιακών καθορισμών και νόμων που διέπουν τα κοινωνικά φαινόμενα. Η αναγνώριση ότι τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα μέσω των τρόπων νοηματοδότησης και των κοινωνικών τους πρακτικών διαμορφώνουν τις κοινωνικές τους σχέσεις (είτε αναπαράγοντάς τες, είτε τροποποιώντας ή/και μετασχηματίζοντάς τες) προσανατολίζει την κοινωνιολογική ερευνητική «ματιά» στη διαλεκτική σχέση

¹⁴ Ν. Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, όπ.π., σ. 145. Όπως αναφέρει η Κυριαζή «οι παράγοντες που μπορεί να επηρεάσουν την πορεία της είναι πολλοί –το φύλο του ερευνητή, η εξωτερική του εμφάνιση, τα μηνύματα που εκπέμπει σχετικά με την κοινωνική του θέση και ο βαθμός που αυτή ταυριάζει με την κοινωνική θέση του ερωτώμενου, είναι παραδείγματα στοιχείων που μπορεί να επηρεάσουν την κοινωνική αυτή επαφή ερευνητή και ερευνώμενου και, συνεπώς, τις απαντήσεις που θα δοθούν. Εφόσον η σχέση αυτή εξαρτάται από τα άτομα που συμμετέχουν κάθε φορά, δεν είναι ποτέ δυνατό να μένει σταθερή από μια συνέντευξη στην άλλη –ως εκ τούτου, τα στοιχεία που συλλέγονται δεν εκφράζουν μόνο διαφορές στον υπό έρευνα κοινωνικό φαινόμενο, αλλά και διαφορές στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν οι ερωτώμενοι το γενικότερο ερευνητικό πλαίσιο».

¹⁵ Ν. Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, όπ.π., σ. 146. «Η μέθοδος στηρίζεται στην παραδοχή ότι οι ερευνώμενοι μπορούν να μεταφέρουν με ακρίβεια στους άλλους το πώς αισθάνονται, τι πιστεύουν, τι πράττουν συνήθως κ.λπ. Με άλλα λόγια, θεωρείται ότι οι στάσεις και οι απόψεις των ερευνώμενων είναι δυνατόν να απομονωθούν από τις ίδιες τις κοινωνικές καταστάσεις που τις προκαλούν και οι περιγραφές τους να αποτελέσουν έγκυρους δείκτες σε σχέση με αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα. Ως εκ τούτου θεωρείται ότι ο ερευνητής δεν χρειάζεται να είναι ο ίδιος μάρτυρας συγκεκριμένων καταστάσεων, αλλά ότι μπορεί να εξαγάγει έγκυρα συμπεράσματα από τις περιγραφές των ερευνώμενων».

κοινωνικής δράσης των ατόμων και της κοινωνικής δομής, στην εμπειρία των υποκειμένων και στα κοινωνικά νοήματα που αποδίδουν αυτά στον κοινωνικό τους κόσμο (δηλαδή, στις κοινωνικές σχέσεις, στις κοινωνικές πρακτικές των ίδιων και των άλλων).

Με την συμμετοχική παρατήρηση ο ερευνητής επιδιώκει να εισέλθει στο πεδίο της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Με άλλα λόγια, αναζητά την είσοδό του στον καθημερινό κοινωνικό χώρο και χρόνο, όπου εκδιπλώνονται οι ζωές των ανθρώπων. Κι αυτό που αναζητά είναι οι τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι συμπεριφέρονται, σχετίζονται με τους άλλους, το πως αντιλαμβάνονται, αξιολογούν και νοηματοδοτούν τον εαυτό τους, τις πρακτικές τους και τους άλλους. Η συμμετοχική, λοιπόν, παρατήρηση επιτρέπει την είσοδο του ερευνητή στον κόσμο των αξιών, των νοημάτων, των αναπαραστάσεων και των κοινωνικών πρακτικών των κοινωνικών υποκειμένων.

Ως μέθοδος η συμμετοχική παρατήρηση αναπτύχθηκε κατά τη δεκαετία του 1920 και του 1930 στη Σχολή του Σικάγο υπό την καθοδήγηση του E.W.Burgess, W.I.Thomas και Robert Park. Ενδεικτική του μεθοδολογικού προσανατολισμού προς τη νοηματοδοτούμενη από τα κοινωνικά υποκείμενα συμπεριφορά και την κοινωνική τους εμπειρία είναι η προτροπή του Burgess προς τους μαθητευόμενους ερευνητές-κοινωνιολόγους να διεξάγουν την κοινωνιολογική έρευνα στο «εργαστήριο της κοινωνικής ζωής».¹⁶ Εκεί στο εργαστήριο της καθημερινής ζωής, στους κοινωνικούς χώρους όπου λαμβάνει χώρα η καθημερινή αναπαραγωγή της κοινωνίας και όχι στα πειραματικά εργαστήρια, στις βιβλιοθήκες ή/και στα ερευνητικά γραφεία, όπου δοκιμάζονται θεωρητικές υποθέσεις και ελέγχονται οι συσχετίσεις μεταβλητών των κοινωνικών φαινομένων. Στους καθημερινούς, λοιπόν, χώρους της κοινωνικής ζωής θα πρέπει να εισέλθει ο ερευνητής για να παρατηρήσει τα κοινωνικά φαινόμενα και τους κοινωνικούς δρώντες.

Η μέθοδος της συμμετοχικής παρατήρησης διακρίνεται, κατά τον Raymond Gold, σε τέσσερις τύπους παρατήρησης ανάλογα με το βαθμό συμμετοχής του παρατηρητή: α) πλήρως παρατηρητής (*complete observer*), β) παρατηρητής ως

¹⁶ N. Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, όπ.π., σ. 246. Αναφέρει η Κυριαζή ότι «ο Ernest W. Burgess, ένας από τους πρωτοπόρους στη χρήση της επιτόπιας έρευνας, ισχυρίζεται χαρακτηριστικά ότι “τα αντικείμενα της κοινωνικής έρευνας, δηλαδή οι άνθρωποι, οι κοινωνικές ομάδες και οι κοινωνικοί θεσμοί, θα πρέπει να μελετώνται στο εργαστήριο της κοινωνικής ζωής”».

συμμετέχων (*observer as participant*), γ) συμμετέχων ως παρατηρητής (*participant as observer*) και δ) πλήρως συμμετέχων (*complete participant*).

Ο πρώτος τύπος παρατήρησης συνίσταται στην είσοδο του παρατηρητή στο πεδίο ως απλός παρατηρητής. Ουσιαστικά ο ερευνητής δεν συμμετέχει στα κοινωνικά δρώμενα που μελετά. Βρίσκεται στο χώρο όπου διαδραματίζονται οι κοινωνικές δράσεις αλλά ως απλός παρατηρητής, δηλαδή δεν εμπλέκεται σε κάποια σχέση με τους κοινωνικούς δρώντες. Η παρουσία του δεν είναι γνωστή στα υπό παρατήρηση υποκείμενα. Αυτός ο βαθμός παρατήρησης προσφέρεται για την παρατήρηση κοινωνικών φαινομένων σε δημόσιους και ημι-δημόσιους χώρους, όπου ο ερευνητής παρατηρεί και αναζητά να καταγράψει τους τρόπους κοινωνικής δράσης και αλληλεπίδρασης μεταξύ των υποκειμένων. Ως μειονέκτημα αυτού του τρόπου παρατήρησης καταλογίζεται η απόσταση του παρατηρητή από τα υποκείμενα και επομένως η αδυνατότητα να εισέλθει στον κόσμο των κοινωνικών σημασιών βάσει των οποίων τα υπό παρατήρηση υποκείμενα αντιλαμβάνονται, αποτιμούν και νοηματοδοτούν την κοινωνική συμπεριφορά τη δική τους και των άλλων. Επομένως, δεν μπορεί ο ερευνητής να αναδειξει και να κατανοήσει τις αξίες, τις αναπαραστάσεις, τα κίνητρα και τις προθέσεις των ατόμων στο βαθμό που θα του επέτρεπε η ανάπτυξη μιας σχέσης με τα υπό παρατήρηση υποκείμενα.

Ο δεύτερος τύπος συμμετοχής συνίσταται στη συμμετοχική παρατήρηση, όπου ο ερευνητής αποκαλύπτει την ταυτότητά του στους υπό παρατήρηση ανθρώπους. Παρευρίσκεται στις εκδηλώσεις, στις δραστηριότητες της κοινωνικής ομάδας που έχει επιλέξει να ερευνήσει, αλλά βρίσκεται ως παρατηρητής και δεν συμμετέχει σ' αυτές.¹⁷

Ο τρίτος τύπος της συμμετοχικής παρατήρησης, αυτού του συμμετέχοντος ως παρατηρητή, αναφέρεται σε ένα μεγαλύτερο βαθμό συμμετοχής του παρατηρητή. Ο

¹⁷ Α. Λυδάκη, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, ό.π., σ. 148. Για αυτό τον τύπο συμμετοχικής παρατήρησης η Λυδάκη επισημαίνει ότι «ο ερευνητής θα είναι και θα παραμείνει ο ξένος, χωρίς εξοικείωση με ανθρώπους και πράγματα, εκείνος με τον οποίο δεν έχουν τίποτα κοινό, ο φιλοξενούμενος απλώς από ανθρώπους με τους οποίους δεν τον συνδέει τίποτα παρά μόνο η δική του επιθυμία να καταγράψει την καθημερινότητά τους. [...] Θα αισθάνονται ότι πρέπει να προσέχουν συνεχώς τα λόγια και τις πράξεις τους, και έτσι οι σχέσεις τους με τον ερευνητή θα παραμείνουν σε τυπικό επίπεδο –δηλαδή δεν θα γίνουν σχέσεις. Η δυσπιστία, πιθανόν και η καχυποψία, θα διαμεσολαβούν και θα παρακωλύουν κάθε αλληλεπίδραση, θα αλλοιώνουν λέξεις και πράξεις, με αποτέλεσμα τα μηνύματα που θα στέλνονται εκατέρωθεν να ερμηνεύονται από τον δέκτη κάθε φορά μέσα από τη δική του αντίληψη της πραγματικότητας, χωρίς να μοιράζεται με τον πομπό εμπειρίες που επιτρέπουν την εν-πάθεια, χωρίς να μπορεί ο ένας να μπει στη θέση του άλλου. Εκείνοι θα κρατήσουν τους τύπους και θα παρουσιάζουν μόνο τα χαρακτηριστικά που θεωρούν –ή διαισθάνονται– ότι είναι αποδεκτά από την ευρύτερη κοινωνία, θα προσπαθήσουν όσο είναι δυνατόν να αποκρύψουν τη διαφορά, προσποιούμενοι και αποκρύπτοντας στοιχεία τα οποία πιστεύουν ότι μπορεί να αμαυρώσουν την εικόνα τους».

ερευνητής αποκαλύπτει την ταυτότητά του και συνάμα συμμετέχει στις εκδηλώσεις της κοινωνικής ομάδας, αναπτύσσοντας στενές σχέσεις με τα μέλη αυτής. Ως πιθανά μειονεκτήματα αυτής της μεθόδου αναφέρονται τα εξής: 1) ο κίνδυνος απώλειας ή/και επιλεκτικής καταγραφής και ανάπλασης στοιχείων, καθώς η καταγραφή τους στο πεδίο δεν προσφέρεται γιατί μπορεί να διαταράξει τη σχέση του με την ομάδα, 2) κίνδυνος να χάσει την αίσθηση και τον σκοπό του ως ερευνητή και να απορροφηθεί στα γεγονότα ως συμμετέχων, γεγονότα που ουσιαστικά καλείται να παρατηρεί, 3) ο κίνδυνος επηρεασμού των υπό μελέτη υποκειμένων καθώς το ζήτημα της έρευνας ενδέχεται να τους αποσπάσει από τις καθημερινές τους δραστηριότητες και να έχει ως συνέπεια και την αλλαγή της συμπεριφοράς τους. Εν τούτοις το γεγονός της αποκάλυψης της ταυτότητας και των ερευνητικών του προθέσεων ενδέχεται να διευκολύνει τη διεξαγωγή της ερευνητικής διαδικασίας, εφόσον τα υπό παρατήρηση μέλη μιας κοινωνικής ομάδας εμπιστευτούν τον ερευνητή και του προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες και πρόσβαση στις εκδηλώσεις της ομάδας τους.

Ο τελευταίος τύπος συμμετοχικής παρατήρησης αφορά τη μέθοδο με το μεγαλύτερο βαθμό συμμετοχής του ερευνητή, καθώς εισέρχεται στο πεδίο της έρευνας ως πλήρως συμμετέχων. Ο ερευνητής αποκρύπτοντας την ταυτότητά του επιδιώκει να ενσωματωθεί ως μέλος σε μια συνήθως κλειστή ομάδα, η οποία διαφορετικά δεν θα τον έκανε δεκτό. Προσποιείται, λοιπόν, το μέλος της ομάδας και συμμετέχει στις εκδηλώσεις και δραστηριότητες της ομάδας. Το ζήτημα της απόκρυψης της ερευνητικής ταυτότητας και η ενσωμάτωση του ερευνητή στην υπό παρατήρηση κοινωνική ομάδα μπορεί να του προσφέρει τη δυνατότητα της μεγαλύτερης δυνατής πρόσβασης στις λειτουργίες και τις σχέσεις μιας κοινωνικής ομάδας, εν τούτοις αφενός θέτει ένα τεράστιο ηθικό ζήτημα και αφετέρου προκύπτουν κάποια μειονεκτήματα.

Το ηθικό ζήτημα που τίθεται έχει να κάνει με την παραβίαση των ατομικών δικαιωμάτων και της ιδιωτικής ζωής των ερευνώμενων. Η απόκρυψη της ταυτότητας του ερευνητή έχει ανοίξει μια συζήτηση και αντιπαράθεση πάνω στο θέμα της επιστημονικής-ερευνητικής δεοντολογίας. Τα μειονεκτήματα της επιλογής της μεθόδου της πλήρους συμμετοχής του ερευνητή έγκειται στα εξής: 1) ο κίνδυνος της πρόκλησης υποψιών από τους ερευνώμενους ενδέχεται να του θέτουν περιορισμούς ως προς τις ερωτήσεις που θα τον ενδιαφέρουν να θέσει, 2) η προσπάθεια πλήρους συμμετοχής στην ομάδα μπορεί να τον απορροφήσει και να εγκαταλείψει τον ερευνητικό του σκοπό και 3) ο κίνδυνος της επιλεκτικής και διαστρεβλωμένης

καταγραφής των στοιχείων, καθώς η καταγραφή σε άμεσο χρόνο εξυπακούεται ότι είναι απαγορευτική.

Εφόσον γίνει η επιλογή του θέματος, της κοινωνικής ομάδας και του χώρου της ερευνητικής διαδικασίας από τον ερευνητή, αρχίζει η κοινωνιολογική έρευνα. Αυτό που συνιστούν αρκετοί κοινωνιολόγοι είναι η επιλογή του θέματος να εκκινεί από προσωπικό ενδιαφέρον του ερευνητή, καθώς αυτό θα τον βοηθήσει να εξοικειωθεί πιο γρήγορα με το υπό μελέτη φαινόμενο και την υπό παρατήρηση κοινωνική ομάδα. Επίσης, το προσωπικό ενδιαφέρον θα μπορέσει να δώσει ένα ισχυρό κίνητρο για μια αναμφισβήτητα επίπονη ερευνητική διαδικασία. Από τη στιγμή, λοιπόν, που εισέρχεται ο ερευνητής στο πεδίο αρχίζει την καταγραφή των παρατηρήσεων του.

Οι καταγραφόμενες από τον ερευνητή παρατηρήσεις θα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο λεπτομερειακές σχετικά με τα χαρακτηριστικά του φυσικού χώρου, τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των ατόμων, τις σχέσεις τους, τις κοινωνικές πρακτικές και συμπεριφορές τους. Προκειμένου να διασφαλιστεί η ακρίβεια και ο πλούτος των παρατηρήσεων που αντλεί ο ερευνητής από το πεδίο, θα πρέπει η καταγραφή τους αν δεν είναι δυνατόν να γίνεται επί τόπου, να γίνεται όσο το δυνατόν πιο γρήγορα μετά την επιτόπια παρατήρηση. Όπως επισημαίνει η Ν. Κυριαζή βασικός κανόνας για τη διαδικασία καταγραφής είναι «ότι ο ερευνητής δεν θα πρέπει να εμπιστεύεται τη μνήμη του – θα πρέπει, συνεπώς, να ελαχιστοποιεί το χρόνο που μεσολαβεί ανάμεσα στην παρατήρηση και την καταγραφή της».¹⁸

Οι παρατηρήσεις-σημειώσεις θα πρέπει να διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: α) περιγραφικές, β) θεωρητικές και γ) μεθοδολογικές. Οι περιγραφικές σημειώσεις είναι οι καταγραφόμενες παρατηρήσεις αυτών που άντλησε ο ερευνητής από το πεδίο. Οι θεωρητικές σημειώσεις είναι τα ερμηνευτικά σχόλια του ερευνητή πάνω στις περιγραφικές σημειώσεις και οι μεθοδολογικές σημειώσεις είναι τα σχόλια περί της μεθόδου που ακολουθεί ο ερευνητής κατά την ερευνητική διαδικασία (τυχόν ανακύπτοντα προβλήματα διεξαγωγής της έρευνας, της προσέγγισης των ερευνώμενων και των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ ερευνητή και ερευνώμενων, κ.λπ.).

Βασικό χαρακτηριστικό της μεθόδου της συμμετοχικής παρατήρησης είναι ένας συνεχής διάλογος μεταξύ της θεωρίας και των συλλεγόμενων στοιχείων από το

¹⁸Ν. Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, ό.π., σ. 259.

πεδίο. Οι αρχικές παρατηρήσεις που συγκεντρώνονται σε συνδυασμό με τις αρχικές εννοιολογικές κατηγορίες οδηγούν στη διατύπωση των ερωτημάτων που θα κατευθύνουν τη μετέπειτα επιτόπια έρευνα και την ερμηνευτική ανάλυση των στοιχείων. Ο ερευνητής με αυτό τον τρόπο αρχίζει να συγκροτεί τις αναλυτικές μονάδες. Παραδείγματα αναλυτικών μονάδων μπορεί να είναι τα κοινωνικά νοήματα, οι κοινωνικοί ρόλοι, οι κοινωνικές σχέσεις, οι κοινωνικές πρακτικές. Βάσει αυτών των αναλυτικών μονάδων διαμορφώνει τα ερευνητικά ερωτήματα. Στην πορεία της ερευνητικής του διαδικασίας, καθώς και στο στάδιο της ανάλυσης και της ερμηνείας, αναπτύσσεται ένα διαρκής διάλογος μεταξύ των εννοιολογικών κατηγοριών που συγκροτεί ο ερευνητής και των στοιχείων που συλλέγει. Γίνεται η αποσαφήνιση των εννοιολογικών κατηγοριών βάσει των συλλεγόμενων στοιχείων. Η συλλογή των στοιχείων σταματά όταν ο ερευνητής διαπιστώσει ότι έχει επέλθει θεωρητικός κορεσμός, δηλαδή όταν τα στοιχεία που συλλέγονται επαναλαμβάνονται και δεν προσφέρουν νέα δεδομένα. Τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί ταξινομούνται στις υπό επεξεργασία εννοιολογικές κατηγορίες. Στη συνέχεια αρχίζει η διαδικασία ανάπτυξης της θεωρίας με τη διατύπωση συμπερασμάτων για το υπό μελέτη κοινωνικό φαινόμενο. Δύο βασικές ποιοτικές μέθοδοι ανάπτυξης θεωρίας είναι η μέθοδος της αναλυτικής επαγωγής και η μέθοδος της θεμελιωμένης θεωρίας.

Η μέθοδος της αναλυτικής επαγωγής συνίσταται στο διαρκή έλεγχο δοκιμαστικών υποθέσεων για ένα φαινόμενο. Αν παρουσιαστεί μια περίπτωση που δεν μπορεί να ερμηνευτεί βάσει της αρχικής υπόθεσης, τροποποιείται η υπόθεση έτσι ώστε να μπορεί να τη συμπεριλάβει, δηλαδή να μπορεί να την ερμηνεύσει. Ο σκοπός είναι η τελική διατύπωση μιας θεωρητικής υπόθεσης-πρότασης που να ενσωματώνει όλες τις περιπτώσεις.

Η μέθοδος της θεμελιωμένης θεωρίας βασίζεται κι αυτή στο συνεχή διάλογο της συλλογής και της ανάλυσης των στοιχείων. Η θεωρία δεν επιβάλλεται στα δεδομένα, αλλά αντιθέτως αναδύεται σταδιακά από τα συλλεγόμενα δεδομένα. Όπως επισημαίνει η Ν. Κυριαζή, η μέθοδος αυτή επικεντρώνεται στο χτίσιμο της θεωρίας, στη θεμελίωση της θεωρίας πάνω στα δεδομένα. Ενώ, λοιπόν, η μέθοδος της αναλυτικής επαγωγής συνίσταται στο διαρκή έλεγχο των περιπτώσεων μέσω δοκιμαστικών υποθέσεων για να καταλήξει σε μια τελική υπόθεση που ερμηνεύει όλες τις περιπτώσεις, η μέθοδος της θεμελιωμένης θεωρίας συνίσταται σε μια διαδικασία σταδιακού χτίσιματος των εννοιολογικών κατηγοριών και στο τέλος στην

αναζήτηση των διασυνδέσεων μεταξύ αυτών των εννοιολογικών κατηγοριών ώστε να διατυπωθεί μια θεωρητική πρόταση για το υπό μελέτη φαινόμενο.

Το σταδιακό χτίσιμο των εννοιολογικών κατηγοριών πραγματοποιείται με την αρχική ταξινόμηση, κατηγοριοποίηση των στοιχείων, που συλλέγονται. Στη συνέχεια επιχειρείται από τον ερευνητή μια ευρύτερη εννοιολογική διατύπωση, η οποία υπάγει προηγούμενες κατηγορίες, που συγκρίνονται μεταξύ τους και παρουσιάζουν κοινά στοιχεία. Η σύγκριση μεταξύ των κατηγοριών προτείνεται να γίνεται και με εννοιολογικές κατηγορίες που συγκροτεί ο ερευνητής μέσα από τη συλλογή στοιχείων που αντλεί από διαφορετικές ομάδες αναφορικά με το υπό έρευνα κοινωνικό φαινόμενο. Η σύγκριση, λοιπόν, κατηγοριών οδηγεί στη συγκρότηση ευρύτερων εννοιολογικών κατηγοριών. Η αναζήτηση των διασυνδέσεων μεταξύ των γενικότερων αυτών εννοιολογικών κατηγοριών οδηγεί στη διατύπωση θεωρητικών προτάσεων για το υπό μελέτη κοινωνικό φαινόμενο.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον της μεθόδου της θεμελιωμένης θεωρίας επικεντρώνεται στις νοηματικές τυποποιήσεις των υποκειμένων και στις κοινωνικές πρακτικές και σχέσεις που αυτά αναπτύσσουν. Επομένως, στόχος της ερευνητικής αυτής μεθόδου είναι να περιλαμβάνονται στις εννοιολογικές κατηγορίες τα ερμηνευτικά σχήματα των ερευνώμενων, δηλαδή οι τρόποι αντίληψης και οι νοηματοδοτήσεις του κοινωνικού κόσμου από την πλευρά των ερευνώμενων.

Ημιδομημένη Ποιοτική Συνέντευξη

Μια άλλη ποιοτική μέθοδο κοινωνικής έρευνας είναι η ημιδομημένη ποιοτική συνέντευξη. Η ποιοτική συνέντευξη διαφοροποιείται από τις άλλες μορφές συνεντεύξεων (τηλεφωνική, κλειστό, ανοικτό ερωτηματολόγιο) ως προς το ότι δεν αρθρώνεται με άξονα ένα ερωτηματολόγιο. Ο συνεντευκτής βασίζεται για τη διεξαγωγή της συνέντευξης σε κάποιες βασικές θεματικές ενότητες που τον ενδιαφέρουν να διερευνήσει και διατυπώνει κάποιες γενικές ερωτήσεις στον συνεντευξιαζόμενο. Αυτή η μορφή συνέντευξης παίρνει τη μορφή μιας συζήτησης, όπου ο ερευνώμενος-ερωτώμενος έχει τη δυνατότητα να αναπτύξει τη δική του σκέψη, το δικό του λόγο, με άλλα λόγια να απαντήσει με τους δικούς του όρους χωρίς να καθοδηγείται από σαφώς διατυπωμένες ερωτήσεις, οι οποίες συνήθως εκφράζουν τον τρόπο αντίληψης και τις εννοιολογικές κατηγορίες του ερευνητή πάνω στο υπό μελέτη φαινόμενο.

Η ποιοτική συνέντευξη, λοιπόν, έχει μια ημι-δομημένη μορφή, όπου οι βασικοί θεματικοί άξονες θέτουν ένα στοιχειώδες πλαίσιο εντός του οποίου θα εκδιπλωθεί η συζήτηση μεταξύ συνεντευκτή και συνεντευξιζόμενο. Ο ρόλος του ερευνητή είναι να αφήνει τον συνεντευξιζόμενο να εκφραστεί με τους δικούς του όρους και τρόπους, χωρίς να παρεμβαίνει ούτε και να εκφράζει ή/και να επιβάλλει εμμέσως τις δικές του απόψεις και ερμηνείες. Ο παρεμβατικός ρόλος του περιορίζεται μόνο στις περιπτώσεις όπου με πρόσφορες ερωτήσεις παρακινεί τον ερευνώμενο να δώσει περισσότερες πληροφορίες και να επαναφέρει κατά κάποιο τρόπο τη συζήτηση στις θεματικές που επικεντρώνεται η έρευνα (όταν, για παράδειγμα, πιθανώς η συζήτηση έχει «λοξοδρομήσει» κατά πολύ από τα κύρια ερευνητικά ενδιαφέροντα και στόχους).

Η ποιοτική συνέντευξη ονομάζεται και συνέντευξη βάθους, με την έννοια ότι δίνεται ο χώρος και ο χρόνος στον συνεντευξιζόμενο να αναπτύξει τις δικές του απόψεις, τις ερμηνείες βάσει των οποίων αντιλαμβάνεται και αποτιμά τον εαυτό του, τους άλλους, τις κοινωνικές σχέσεις, τις κοινωνικές πρακτικές και τις εμπειρίες του.

Η ποιοτική συνέντευξη διακρίνεται από την ποσοτική συνέντευξη, καθώς η δεύτερη μορφή συνέντευξης βασίζεται στη λογική ότι συνιστά ένα αντικειμενικό εργαλείο που δίνει τη δυνατότητα της συλλογής πληροφοριών από τις συνεντεύξεις, πληροφορίες που αντανακλούν την πραγματικότητα. Αντιθέτως, η ποιοτική συνέντευξη βασίζεται στην εθνομεθοδολογική προσέγγιση, η οποία αναγνωρίζει τη συνέντευξη ως μια συζήτηση, ως μια διαδικασία κατασκευής του κοινωνικού νοήματος. Η συνέντευξη συνιστά, υπό αυτή την προσέγγιση, μια ζωντανή διαδικασία κατεργασίας και διαμόρφωσης νοήματος στην οποία παίρνουν μέρος και ο συνεντευκτής και ο συνεντευξιζόμενος μέσα από αμοιβαία σχέση, μια σχέση αλληλεπίδρασης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κυριαζή Ν., *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Β΄ έκδοση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.
- Κυριαζή Ν., «Η κοινωνιολογική έρευνα και η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας. Το παράδειγμα της ποσοτικής προσέγγισης», στο Γ.Παπαγεωργίου (επιμέλεια), *Μέθοδοι στην κοινωνιολογική έρευνα*, Τυπωθήτω –Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 1997, σ.293-313.
- Λυδάκη Α., *Ποιοτικές μέθοδοι στην κοινωνική έρευνα*, Γ΄ έκδοση, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- E. S. Adler & R. Clark, *Κοινωνική έρευνα: Μια ξενάγηση στις μεθόδους και στις τεχνικές*, μτφρ. Α. Χράπαλος, Τζιόλας, Θεσσαλονίκη 2018.

